

A.

VÝZKUM VÝVOJE OSÍDLENÍ

Vývoj osídlenia Slovenska od počiatkov valašskej kolonizácie do konca stredoveku

Predbežné výsledky výskumnej úlohy

JURAJ ŽUDEL

Výskumná úloha Osídlenie Slovenska od počiatkov valašskej kolonizácie do konca stredoveku bola riešená v rokoch 1981—1985. Pri stanovení výskumnej úlohy sa vychádzalo z potreby spracovať vývin osídlenia Slovenska po ukončení intenzívnej kolonizačnej činnosti v 2. polovici 13. a v 1. polovici 14. storočia, ktorá je v odbornej literatúre známa ako veľká kolonizácia, až do konca stredoveku. Pritom sa mal venovať osobitný zreteľ valašskej kolonizácii ako faktoru, ktorý zasiahol do štruktúry horskej krajiny. Pre roky 1981—1985 sa výskumná úloha skonkretizovala na vypracovanie dvoch hlavných prierezov, ktoré by ukázali, aký bol stav osídlenia Slovenska na začiatku a koncom skúmaného obdobia. Pre prvý prierez sa zvolilo obdobia rokov 1381—1400, pričom sa vzala do úvahy aj možnosť vypracovania takéhoto prierezu (existencia prameňnej edície Zsigmondkori oklevéltár). Pre druhý prierez sa zvolilo obdobie rokov 1511—1530, teda koniec uhorského stredoveku, ktorým sa uzatvára aj vo vývoji osídlenia Slovenska dôležitá etapa. Tento prierez má význam nielen pre zodpovedanie otázky, ako vyzeralo osídlenie Slovenska na konci stredoveku, pred zásahom tureckých výbojov do štruktúry osídlenia, ale aj pre interpretáciu stavu osídlenia koncom 16. storočia, ktorý už poznáme, ale zatiaľ sme ho nevedeli náležite vysvetliť.

Heuristika bola zameraná na štúdium historickej literatúry a historických prameňov, vydaných i doposiaľ nepublikovaných, uložených v archívoch na Slovensku i v zahraničí. Prierezy boli vyhotovené v mierke 1:400 000.

V alašská kolonizácia

Valašskou kolonizáciou rozumieme usadzovanie sa obyvateľstva na valašskom práve. Pre toto obyvateľstvo je charakteristické, že sa zaoberalo hlavne chovom oviec, k čomu využívalo dovtedy nevyužitú alebo len málo obhospodávané horské lúky a pasienky, hole. Staršie osídlenie v horských oblastiach sprevádzané klčovaním lesov zasiahlo hlavne predhoria. Valašská kolonizácia prenikala hlboko do hôr. Valašský chov oviec na rozdiel od staršieho domáceho ovčiarstva, ktoré malo záujem o mäso a vlnu, sa orientovalo na produkciu mlieka a výrobu syra. S valašskou kolonizáciou sa udomácnil na Slovensku nový druh oviec, ktorý bol uspôsobený pre chov v nepriaznivejších klimatických podmienkach. Popri ovčiarstve sa valašské obyvateľstvo zaoberalo aj inou činnosťou, najmä v neskorších fázach valašskej kolonizácie. Venovalo sa pestovaniu poľnohospodárskych plodín na horských poliach (tak tomu bolo napríklad už v 40-tych rokoch 16. storočia v Štiavniku v Nízkych Javorníkoch),¹ v okolí banských miest sa zaoberalo aj uhliarstvom, ťažbou a spracovaním dreva.²

Národnosť valašského obyvateľstva bola rôzna. V minulosti (V. Chaloupec-ký) sa preceňoval vplyv valašskej kolonizácie na etnogenézu Slovákov. Novšie výskumy ukázali, že rumunský element sa vo valašskej kolonizácii uplatnil v jej počiatkoch, neskôr to bolo hlavne rusínsko-ukrajinské obyvateľstvo, ktoré prenikalo na Slovensko z litovského veľkokniežatstva a poľského kráľovstva. Od 15. storočia sa na valašskej kolonizácii zúčastňovalo aj domáce obyvateľstvo, predovšetkým slovenský poddaný ľud.³

Počiatky valašskej kolonizácie na Slovensku siahajú do 14. storočia, ale o väčšom rozsahu možno hovoriť až od 2. polovice 15. storočia, na severozápadnom Slovensku ešte neskôr. Jeho rozmach spadá do 40.—50. rokov 16. storočia.⁴

Valašská kolonizácia postupovala od východu na západ po oboch stranách Karpat. Sčasti sa diala samovoľným pohybom valašského obyvateľstva, ktoré hľadalo nové pasienky pre svoje stáda, miestami bolo organizované feudálmi. Prvé valašské obyvateľstvo (rumunského pôvodu) preniklo na Slovensko z nevického hradného panstva. Usadilo sa v Koromle, ktorá patrila do poddanského sväzku Nevického hradu. Pisomne je tu doložené roku 1337 a 1365.⁵ V 14. storočí sa usadilo aj v ďalšej užšej dedine — Tibave.⁶ Začiatkom 15. storočia sa spomína v Podhorodí.⁷

Z nevického hradného panstva prenikli valasi aj do Zemplínskej stolice na humenské panstvo, a to už v 2. polovici 14. storočia.⁸ V tom čase sa usadili aj v strednom Zemplíne (v dedine Brehov), nezaoberali sa však ovčiarstvom, ale chovom bravov.⁹ V severnej časti Zemplínskej stolice najstaršie známe dediny založené na valašskom práve sú Pichne (spomínajú sa roku 1413), Ubľa a Ulič (vznikli koncom 14. alebo začiatkom 15. storočia). V 1. polovici 15. storočia valašské obyvateľstvo doosídlilo Ptičie. Ešte v 15. storočí vznikli Krásny Brod, Hostovice, Pčolinné, Starina, Kolbasov, Ruská Volová, Svetlice, Veľká Poľana a Vološinec.¹⁰

Najstaršia známa správa o prítomnosti ukrajinského obyvateľstva (Rutheni) v Šariši, a to na okolí Krížovan pochádza z roku 1340. Súvisí so založením františkánskeho kláštora v Krížovanoch. I keď sotva možno pochybovať o pravdivosti tejto správy,¹¹ súhlasíme s V. Chaloupeckým, že spomínaní Rutheni nemuseli byť valasi, osadníci na valašskom práve. Ale v 2. polovici 14. storočia valašské obyvateľstvo už určite bolo v Šariši. Okolo roku 1358 sa usadilo na majetku Mičkbánovcov¹² a po roku 1367 aj na makovickom panstve.¹³ Koncom 14. storočia prenikli valašskí osadníci aj do doliny Torysy: Okolo roku 1400 žili na kamenickom panstve v staršej dedine Hrádok (Werner), ktorá neskôr zanikla.¹⁴ Z 15. storočia už poznáme viaceré údaje o valašskej kolonizácii. Vzťahujú sa na panstvá Makovica, Brezovica a Plaveč.¹⁵ Roku 1402 usadili Sósovcí valašské obyvateľstvo východne od Solivaru, pravdepodobne v terajšej Ruskej Novej Vsi.¹⁶ V 15. storočí (pred rokom 1470) vzniklo na makovickom panstve na valašskom práve 17 dedín, medzi nimi Oľšavka, Pstriná, Vyšná Vladiča a Kružlov. Do konca 15. storočia boli založené Snakov, Livov, Kyjov a Ias-trabie. Viaceré dediny boli doosídlené valašským obyvateľstvom (napríklad Legnava, Olejníkov, Údol).¹⁷ V Hradisku sa valasi spomínajú roku 1506.¹⁸

Do severného Spiša preniklo valašské obyvateľstvo koncom 14. alebo začiatkom 15. storočia pravdepodobne z Haliče. Južný Spiš zasiahla valašská kolonizácia v prvých desaťročiach 15. storočia.¹⁹ V 15. storočí sú valasi doložení aj na richnavskom panstve. Ale prvé trvalejšie valašské sídla vznikli až neskôr v lone starších dedín. Okolo roku 1497 sa usadili valasi na ľubovnianskom panstve v pustých Jakubanoch, roku 1513 doosídlili Vikartovce.²⁰

V Turnianskej stolici sú valasi doložení roku 1437. Zdržovali sa na tur-

nianskom panstve. So svojími stádami prenikali na majetky jasovského kláštora v susednom Above.²¹

Valašská kolonizácia sa najvýraznejšie prejavila v Gemerskej stolici, a to v Slovenskom rudohorí. Za najstaršiu dedinu založenú na valašskom práve sa pokladá Uhorná, ktorá vznikla po roku 1426.²² Ale valasi sa zdržovali v horách Slovenského rudohoria (na okolí Štítnika) už aj pred týmto rokom.²³ V priebehu 15. storočia boli okrem Uhornej založené na valašskom práve ešte tieto dediny: Brádno, Čierná Lehota,²⁴ Hanková,²⁵ Henckovce,²⁶ Lehota, Muránska Lehota, Polom, Ratkovská Zdychava, Revúcka Lehota²⁷ a Turčok.²⁸ Začiatkom 16. storočia valašskí osadníci založili Kopráš, Rejdovú²⁹ a Markušku (táto vznikla v susedstve staršej dediny Aranyas, ktorá potom zanikla).³⁰ V 15. storočí sa valašské obyvateľstvo usadilo aj v starších dedinách Betliar, Gočovo,³¹ Vlachocho³² a Vernár.³³

Zvolenskú stolicu zasiahla kolonizácia na valašskom práve až v 2. polovici 15. storočia. Valašské obyvateľstvo sa usadzovalo na Iupčianskom panstve v starších dedinách Hronec,³⁴ Štiavnička³⁵ a Ráztoka (tu až okolo roku 1528)³⁶ a pravdepodobne založilo dedinu Valaská. Koncom 15. storočia doosídliť aj dedinu Trebuša, ale táto neskôr zanikla.³⁷

V Liptove sa valašské obyvateľstvo začalo usadzovať v 2. polovici 15. storočia v starších dedinách. Boli to Hubová, Lúčky, Likavka, Valaská Dubová a Východná. Švošov je pravdepodobne valašského pôvodu.³⁸

Do 2. polovice 15. storočia spadajú aj počiatky valašskej kolonizácie na Orave. Podobne ako v Liptove aj tu sa viazala na staršie emfyteutické dediny. Boli to Kňazia a Medzibrodie. V 1. polovici 16. storočia sa valasi usadili aj v Bzinách.³⁹

Prvé správy o valašskom obyvateľstve v Trenčianskej stolici pochádzajú z 2. polovice 15. storočia. Dokladajú jeho prítomnosť v Belej (okolo roku 1475), na lednickom panstve (1495) a v Závade pod Čiernym Vrchom (1492). Roku 1510 sa spomína valašský salaš v horách pri dedine Fačkov. Z neskorších údajov je zrejme, že valasi boli aj v dedinách Kopec, Rovné, Dubková, Súlov,⁴⁰ Lysá pod Makytou (Lysa Valachy) a v osade Lúky (Lwky Valachy).⁴¹

Valašská kolonizácia od svojich počiatkov v 14. storočí do konca stredoveku mala na Slovensku len skromný rozsah a pozoruhodnejšie ovplyvnila len osídlenie v severnej časti Zemplína, Šariša a Gemera. Valasi sa často usadzovali v starších sídlach, prípadne sa zdržovali so svojími stádami v prechodných sídlach (na salašoch), preto ich rozloženie nemožno presne zmapovať. Ako vyplýva zo súdových sťažností, valašskí ovčiari robili veľké škody v lesoch, najmä v mladých porastoch (pasením ale aj stínaním konárov, ktorými v zime kŕmili ovce a kozy), negatívne zasahovali do štruktúry krajiny, čo treba brať do úvahy pri rekonštrukcii pôvodných prírodných pomerov.

Klasifikácia mestských sídel

Mestské sídla na rozdiel od vidieckych sídel boli strediskami obchodu a remeselnej výroby orientovanej na trh. Neodmysliteľným atribútom mestských sídel boli trhy, i keď sa tieto v skúmanom období konávali aj v niektorých dedinách (v historickej literatúre sú tieto sídla známe ako trhové miesta), ale boli menej významné. Mestské sídla ako trhové strediská vykonávali vo svojom okolí centrálnu funkciu, ktorá bola zo všetkých centrálnych funkcií najvyvinutejšia, najvýznamnejšia a najrozšírenejšia (bola univerzálna). Mestské sídla sa odlišovali od vidieckych sídel aj svojím právnym postavením, čo bolo v stredoveku dôležitým znakom mestskosti. Koncentrácia obyvateľstva bola v nich

spravidla väčšia ako vo vidieckych sídlach. Napokon vyvinutejšie mestské sídla sa vyznačovali aj zložitejším pôdorysom, trvácnejšou a honosnejšou architektúrou a fortifikáciou.

Ekonomická úroveň mestských sídel a miera ich výsadnosti boli veľmi rozdielne. Podľa toho možno rozlišovať v súlade s úzom súdobej spoločnosti dva základné druhy mestských sídel: mestá (civitates) a mestečká (oppida). Podľa vlastníckych pomerov (komu patrilo sídlo), čo malo pre hospodársky rozvoj, rast mesta a postavenie jeho obyvateľstva veľký význam, možno ďalej rozlišovať kráľovské a zemepanské mestá, kráľovské a zemepanské mestečká, pričom kráľovské mestá a mestečká predstavujú vyššiu kvalitu. V skupine kráľovských mies sa už od 13. storočia vyvíjal osobitný typ mesta, ktorý sa dotvoril v 15. storočí. Bylo to slobodné kráľovské mesto (libera regiaque civitas).

Mestečká tvoria prechodný typ sídel medzi dedinou a mestom. Ich vývoj možno sledovať už od 13. storočia.⁴² Spočiatku nemajú osobitné označenie. Nazývajú sa podobne ako mestá. Od 14. storočia sa popri názve civitas začína vyskytovať aj označenie oppidum. Od začiatku 15. storočia sa termín oppidum stáva čoraz častejším a dôslednejším. V štyridsiatych a päťdesiatych rokoch 15. storočia sa termín civitas alebo slovné spojenie civitas seu oppidum vyskytujú už len zriedkavo, v súvislosti s niektorými banskými a vyvinutejšími sídlami.⁴³ Poznanie tohto úzu je pre nás veľmi dôležité, lebo vo veľmi mnohých prípadoch je jedinou oporou pri klasifikácii sídel.

Je ťažké stanoviť hranicu medzi mestečkom a dedinou. Je ešte zložitejšie, prípadne je celkom nemožné určiť dobu, kedy sa určitá dedina zmenila na mestečko. Ani súčasníci si neboli vždy istí, či majú do činenia s mestečkom alebo dedinou. Svedčia o tom údaje v prameňoch, ktoré označujú určité sídlo slovným spojením oppidum seu villa. Autori encyklopédie maďarských historických pojmov pokladajú za prvý vývinový stupeň mestečka získanie trhovej výsady.⁴⁴ Mestotvorný význam trhov (presnejšie týždenných trhov) sa všeobecne uznáva, ale faktom je aj to, že nie každé trhové miesto sa vyvinulo na mestečko alebo mesto. To znamená, že existencia trhu nie je absolútnym znakom, ktorý by odlišoval mestečko od dediny. Tieto dva druhy sídel sa odlišovali predovšetkým svojou ekonomikou a právnym postavením.

Mestečká sa líšili od dedín väčšou koncentráciou remesníkov a väčším objemom remeselnej výroby. Na sklonbu 15. storočia remeselníci tvorili v mestečkách asi pätinu obyvateľstva. Pokiaľ ide o technickú úroveň remeselnej výroby, kvalitu výrobkov, v porovnaní s remeselnou produkciou na dedine nebolo podstatného rozdielu. Boli v nej zastúpené remeslá, ktoré uspokojovali základné potreby obyvateľstva blízkeho okolia. Spoločným znakom mestečiek a dedín bolo, že remeselná výroba ešte nebola úplne oddelená od poľnohospodárskej výroby.⁴⁵ Mestečká (s výnimkou banských) mali podobne ako dediny agrárny charakter. Ale podstatný rozdiel bol v tom, že poľnohospodárska produkcia v mestečkách sa orientovala predovšetkým na trh, a to tak domáci ako aj zahraničný. V poľnohospodárskej výrobe dominoval chov dobytka (charakteristický najmä pre dolnozemske mestečká) a vinohradníctvo (rozšírené hlavne v zadunajských a malokarpatských mestečkách).⁴⁶

Právne postavenie mestečiek bolo rôzne. Treba robiť rozdiel medzi staršími, pôvodne kráľovskými mestečkami a mladšími zemepanskými mestečkami, ktoré vznikli v 15. storočí. Postavenie prvých bolo lepšie, mali viac výsad, a to aj potom, keď sa dostali do vlastníctva feudálov, lebo sa im podarilo zachrániť zo starých výsad viac, ako dostávali zemepanské mestečká pri povyšovaní. Situácia jednotlivých mestečiek bola tak rozmanitá a pestrá, že okrem trhovej výsady, či už listinne udelenej alebo používanej len na základe zvykového

práva, nemožné uviesť iné, ktoré by boli spoločné a tým aj charakteristické pre všetky mestecká. V historickej literatúre je rozšírený nesprávny názor, že k charakteristickým náležitostiam mestečiek patrí výsada platenia cenzu v jednej sume. Dokonca autori spomenutej encyklopédie pokladajú získanie tejto výsady za druhý stupeň vo vývine mestečka.⁴⁷ Pravda, táto výsada bola pre obyvateľov mestečiek veľmi dôležitá, lebo uvoľňovala ich poddanskú závislosť na zemepánovi (subjektívne i objektívne), ale v skutočnosti ju malo len málo mestečiek. Boli to predovšetkým kráľovské mestecká.⁴⁸ Veľká časť mestečiek mala samosprávu a nižšie súdnictvo. Ale ich obyvateľstvo sa svojim právnym postavením len málo odlišovalo od obyvateľstva poddanských dedín. Malo právo závetu, voľnejšie disponovalo s kúpenými nehnuteľnosťami, avšak rovnako ako ono patrilo do poddanského stavu.

Podľa výskumov V. Bácskai sa priemerný počet obyvateľov mestečiek v období rokov 1390—1526 pohyboval okolo 500. Bolo to omnoho menej ako v mestách, ale výrazne prevyšovalo priemerný počet obyvateľov v dedinách. Tvorilo približne jeho päťnásobok.⁴⁹

Ťažkosťi sú aj pri stanovení hraníc medzi mestečkom a mestom. Ako správne konštatuje R. Marsina, niet výlučného ukazovateľa pre posúdenie stupňa mestskosti,⁵⁰ a teda ani pre rozhraničenie miest a mestečiek. K ukazovateľom vyššieho stupňa mestskosti patrí predovšetkým väčšia koncentrácia a špecializácia remeselnej výroby, obchodné podnikanie (najmä účasť na diaľkovom obchode), právo slobodnej voľby richtára a prisázných, platenie cenzu v jednej sume, existencia mestských hradieb a funkcia odvolacej súdnej inštalácie. Aby sa určité sídlo mohlo pokladať v období do začiatku 15. storočia za mesto, podľa R. Marsinu musí spĺňať aspoň dva—tri z uvedených ukazovateľov.⁵¹ Vývoj mestských sídel v 15. storočí charakterizuje väčšia diferenciácia miest a mestečiek, z čoho vyplýva, že sa do konca stredoveku zvýšili aj kritéria mestskosti. Charakteristickým znakom slobodných kráľovských miest bolo, že ich odvolaciu inštaláciu bol tavernikálny alebo personálny súd a od roku 1445 aj právo zúčastňovať sa na rokovaní uhorského snemu prostredníctvom svojich ablegátov.

Na základe doterajších výskumov za mestá v období rokov 1381—1400 možno pokladať 32 sídel. Sú to:

Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Bardejov, Bratislava, Brezno, Gelnica, Kežmarok, Komárno, Košice, Krupina, Kremnica, Levoča, Lubietová, Nitra, Nová Baňa, Partizánska Ľupča (prv Nemecká Ľupča), Podolínec, Prešov, Prievidza, Pukanec, Rožňava, Ružomberok, Sabinov, Skalica, Smolník, Spišská Nová Ves, Stará Ľubovňa, Trenčín, Trnava, Veľký Šariš, Zvolen a Žilina.

Za mestecká možno pokladať 74 sídel. Pravda, je to len približný počet. V skutočnosti bolo skôr viac ako menej mestečiek. Výsadné listiny mnohých mestečiek sa nezachovali, prípadne ich výsady vôbec neboli zlistinované. Často na ich mestský charakter usudzujeme len z označenia oppidum, ktorého výskyt môže byť náhodný a z neskoršieho obdobia. Preto niektoré sídla, ktoré klasifikujeme ako trhové miesta a v 15. storočí sa spomínajú ako oppidum, azda už v 14. storočí boli mestečkami. Bolo by však chybou pokladať každé sídlo, v ktorom sa konali týždenné alebo výročné trhy, za mestečko.

Štruktúra mestských sídel na sklonku stredoveku je výsledkom vývinu v 15. storočí, ktorý charakterizuje prehĺbenie diferenciácie mestských sídel a utváranie nových zemepanských mestečiek. Dotvára sa nový druh mestských sídel, ktorý sa už zreteľne diferencuje v predchádzajúcom období. Sú to slobodné kráľovské mestá. Súčasne však mnohé mestské sídla po prechode z kráľovho vlastníctva do rúk cirkevných a svetkých feudálov boli poškodené vo

svojom výsadnom postavení a v dôsledku toho sa pribrzdil aj ich hospodársky vývoj. Podstatne sa zmenšil počet kráľovských miest a mestečiek. Pozitívnym znakom vývoja mestských sídel je vznik nových mestečiek, ktoré sa vyvinuli najmä z iniciatívy svojich zemepánov.

Štruktúru mestských sídel na Slovensku v období rokov 1511—1530 tvorili tieto základné druhy: slobodné kráľovské mestá, mestá a mestečká.

Status slobodných kráľovských miest malo 19 sídel. Podľa prevládajúcej ekonomickej činnosti obyvateľstva, ekonomickej základne možno ich rozdeliť do dvoch skupín. Do prvej skupiny patrili tie, v ktorých prevládal obchod (najmä účasť na diaľkovom obchode) a remeselná výroba. Boli to: Bardejov, Bratislava, Kežmarok, Košice, Krupina, Levoča, Prešov, Sabinov, Skalica, Trenčín, Trnava a Zvolen. Z nich najvýznamnejšie boli tzv. tavernické mestá — Bardejov, Bratislava, Košice, Prešov a Trnava. Druhú skupinu tvorili banské mestá: Banská Belá, Banská Bystrica, Banská Štiavnica, Kremnica, Lubietová, Nová Baňa a Pukanec. Popredné miesto patrilo Banskej Bystrici (stredisko fúggerovsko-thurzovského mediarskeho podniku so širokým ekonomickým zázemím), Banskej Štiavnici (hlavný producent striebra v Uhorsku) a Kremnici (sídlo najvýznamnejšej uhorskej mincovne).

Mestá treba hľadať predovšetkým v tej skupine mestských sídel, ktoré už v období rokov 1381—1400 možno klasifikovať ako mestá. Ako vidieť z výpočtu slobodných kráľovských miest, 18 miest dosiahlo vyšší stupeň mestskosti (Banská Belá sa stala mestom, prípadne slobodným kráľovským mestom až v 15. storočí). Ostatné mestá, okrem Veľkého Šariša, si zachovali pôvodné výsadné postavenie. Veľký Šariš sa koncom 14. storočia stal príslušenstvom hradného panstva Šariš, ustrnul vo vývine a do začiatku 15. storočia klesol na úroveň mestečka.⁵² Ako mesto možno klasifikovať aj Šamorín, ktorý roku 1415 dostal mestské výsadky podľa Bratislavy.⁵³ Na konci stredoveku bol sídlom sedrie Bratislavskej stolice.⁵⁴ To znamená, že v období rokov 1511—1530 bolo na Slovensku 14 miest.

Zo sídel, ktoré mali v období rokov 1381—1400 charakter mestečiek, si svoje pôvodné postavenie a ráz do konca stredoveku zachovalo 69, na mestečká sa vyvinulo 84 sídel, jedno mestečko (Šamorín) sa vyvinulo na mesto, jedno mesto (Veľký Šariš) kleslo na úroveň mestečka, takže v období rokov 1511 až 1530 bolo na Slovensku celkom 154 mestečiek.

Osídlenie Slovenska v rokoch 1381—1400

V posledných dvoch desaťročiach 14. storočia poznáme na Slovensku 3 580 sídel, z čoho bolo 106 mestských. Pravda, tento počet možno pokladať len za približný. Skutočný stav mohol byť o niečo väčší, a to aj so zreteľom na sústredené vidiecke sídla. Totiž mnohé z nich máme písomne prvýkrát doložené až v prvých decéniách 15. storočia a nemožno vo všetkých prípadoch s určitou posúdiť, či jestvovali už koncom 14. storočia, prípadne ešte skôr, alebo či vznikli až začiatkom 15. storočia. Z výsledkov doterajšieho výskumu stredovekého osídlenia vidieť, že ono predstavuje súvislý proces, v ktorom sa striedali obdobia intenzívnejšej kolonizácie s obdobiami, v ktorých sa vývoj osídlenia spomalil a stagnoval, alebo dokonca ho charakterizoval úpadok, pustnutie sídel. Vývoj osídlenia v 2. polovici 14. storočia a začiatkom 15. storočia mal v porovnaní s vývojom v 1. polovici 14. storočia, ale najmä v 2. polovici 13. storočia, pomalšie tempo, vcelku ho však možno charakterizovať ako pozitívny.

Počet sídel na Slovensku v porovnaní so stavom v polovici 13. storočia sa

do konca 14. storočia zdvojnásobil. Bol to predovšetkým dôsledok kolonizačnej činnosti v 2. polovici 13. a v 1. polovici 14. storočia, ktorá mala prevažne roľnícky charakter. Na základe doterajších výskumov možno povedať, že valašská kolonizácia do konca 14. storočia nepoznačila sídelný obraz Slovenska. Nepoznáme jediné sústredené vidiecke sídlo, ktoré by bol založil pastiersky ľud, usadzujúci sa na valašskom práve.

Osídlenie sa sústreďovalo prevažne na nížinách a v kotlinách. Z prvých to bola predovšetkým Poďunajská nížina. Jej osídlenie bolo v porovnaní so stavom v polovici 13. storočia vcelku hustejšie.⁵⁵ Utvorila sa na nej významná sieť mestských sídel (bolo ich 20, z nich najdôležitejšie boli mestá Bratislava a Trnava). Prevažne sa rozprestierali na jej okraji, na styku s pohoriami. Pokiaľ ide o vidiecke sídla, pozoruhodná bola koncentrácia malých sídel na Žitnom ostrove v priestore medzi Šamorínom a Dunajskou Stredou. Sídelné pomery na Východoslovenskej nížine svedčia o veľkom prírastku sústredených vidieckych sídel od polovice 13. storočia. Tento jav je zreteľný najmä v oblastiach mimo Medzibodrožia, lebo toho už v polovici 13. storočia bolo pomerne husto osídlené. Sieť mestských sídel bola veľmi riedka. Tvorili ju len mestečká Kráľovský Chlmec, Michalovce, Veľké Kapušany a Vranov nad Topľou. Priaznivo sa utváralo osídlenie aj na Záhorskej nížine. Pozoruhodný prírastok sústredených vidieckych sídel v porovnaní so stavom v polovici 13. storočia možno zaznamenať v severnej časti Záhorskej nížiny (Nitrianska stolica). Existencia troch mestských sídel — mesta Skalice, mestečiek Senice a Plaveckého Štvrtka svedčí o vyššej úrovni osídlenia Záhorskej nížiny v porovnaní s osídlením Východoslovenskej nížiny. Súvisí to s tým, že hospodárske a spoločenské pomery v tejto oblasti boli vyspelejšie ako na Východoslovenskej nížine.

Nízko položené kotliny (kotliny nížinného stupňa) mali už v polovici 13. storočia pomerne hustú sídelnú sieť. Ale aj v nich pribudli do konca 14. storočia početné sídla. Platí to o Juhoslovenskej kotline, o Košickej kotline ale aj o Považskom podolí. Juhoslovenská kotlina bola na mestské sídla chudobná. Boli v nej len dve mestečká — Rimavská Sobota a Rimavská Seč. Považským podolím viedla dôležitá cesta nadregionálneho významu, preto sa v ňom utvoril viacero mestských sídel. Z nich najvýznamnejšie bolo mesto Trenčín. Ale najdôležitejšie mestá, prosperujúce z diaľkového obchodu a z remeselnej výroby, vznikli v Košickej kotline. Boli to Košice a Prešov.

Z kotlin stredného výškového stupňa v polovici 13. storočia pomerne husto boli osídlené Hornádska a Zvolenská kotlina. V nasledujúcom období zaznamenalo osídlenie ďalší vzostup, takže sa sídelný obraz do konca 14. storočia zreteľne zmenil. V obidvoch kotlinách sa utvorila významná sieť mestských sídel. V Hornádskej kotline medzi najvýznamnejšie patrili mestá Levoča a Spišská Nová Ves, vo Zvolenskej kotline mestá Banská Bystrica a Zvolen. Ďalšie dve kotliny — Hornonitrianska a Žilinská boli v polovici 13. storočia málo osídlené. Čulý kolonizačný ruch v nasledujúcom období podstatne zväčšil ich osídlenie, takže koncom 14. storočia už vystupujú ako husto osídlené. V Žilinskej kotline sa utvorilo dôležité mestské sídlo Žilina, hospodárskym centrom Hornonitrianskej kotliny sa stala Prievidza.

Vysoko položené kotliny (okrem Oravskej kotliny a Horehronského podolia) patrili na sklonku 14. storočia medzi najviac osídlené oblasti Slovenska. Stredoveká sídelná sieť Turčianskej, Liptovskej a Popradskej kotliny bola v tomto čase v podstate už utvorená. A nechýbali tu ani mestské sídla, i keď sa významom nemohli rovnať popredným mestám na Slovensku. V Turčianskej kotline boli len mestečká (Martin, Mošovce, Sučany, Turany a Kláštor pod Znievom), v Liptovskej kotline boli aj dve mestá (Ružomberok a Partizánska Ľup-

ča), rovnako aj v Popradskej kotline (Kežmarok a Podolínec). Osídlenie v Horehronskom podolí siahalo len po Beňuš. Najvýznamnejším sídlom bolo mesto Brezno. Najmenej sídel bolo v Oravskej kotline. Boli to Medvedzie, mestečká Trstená a Tvrdošín.

Ale osídlenie Slovenska na sklonku 14. storočia sa neobmedzovalo len na spomenuté nížiny a kotliny. Rozprestieralo sa, podobne ako už v polovici 13. storočia, aj v nižších pohoriach, najmä v Slovenskom stredohorí, Slovenskom rudohorí a Nízkych Beskydách. Aj v nich badať v porovnaní so stavom v polovici 13. storočia podstatný pokrok osídlenia. Najvýznamnejšie sa to prejavuje v Nízkych Beskydách, najmä na Ondavskej vrchovine, kde bolo osídlenie intenzívnejšie ako na Laboreckej vrchovine. V jej prostredí sa utvorilo jedno z najvýznamnejších miest Slovenska — Bardejov. Úplne neosídlené ležali Západné Beskydy, len málo boli zaľudnené Stredné Beskydy.

Ako ukazuje ďalší priebeh osídlenia, na sklonku 14. storočia sa dosiahol značný stupeň v extenzite osídlenia Slovenska. Ale tento nepredstavuje ešte jej stredoveký vrchol.

Osídlenia Slovenska v rokoch 1511—1530

V tomto období evidujeme na Slovensku spolu 3 793 sídel. Z toho bolo 19 slobodných kráľovských miest, 14 miest, 154 mestečiek spolu 187 mestských sídel), 3 606 dedín a osád. V porovnaní s obdobím rokov 1381—1400 vzrástol počet sídel o 213. To znamená, že vývoj osídlenia v 15. storočí mal vcelku (so zreteľom na celé územie Slovenska) vzostupný priebeh. Vzhľadom na jednotlivé stolice sa zaznamenal prírastok sídel v Bratislavskej (9), Gemerskej (11), Hontianskej (12), Liptovskej (2), Nitrianskej (22), Novohradskej (52), Oravskej (6), Ostrihomskej (3), Rábskej (2), Spišskej (39), Šarišskej (28), Tekovskej (2), Trenčianskej (79), Turčianskej (5), Užskej (6), Zemplínskej (37) a Zvolenskej stolici (27). V Komárňanskej a Mošonskej stolici zostal stav nezmenený, v Abovskej stolici sa počet sídel zmenšil o 2, v Turnianskej stolici o 1. Ako vidieť, vo väčšine stolíc počet sídel sa zväčšil, ich úbytok v Abovskej a Turnianskej stolici je zanedbateľný. Pozoruhodný je prírastok sídel v Trenčianskej a Novohradskej stolici, nepatrný je v Liptovskej, Oravskej, Ostrihomskej, Tekovskej, Turčianskej a Užskej stolici.

Vzostup vidieť aj vo vývoji mestských sídel, v zmysle kvalitatívnom (dosiahnutý stupeň mestskosti) aj v ich počte. Podstatnú zmenu v počte mestských sídel spôsobil vznik nových mestečiek. Počet mestečiek vzrástol o 80, čo znamená viac ako dvojnásobok ich počtu v rokoch 1381—1400.

Ale vývoj osídlenia v 15. storočí necharakterizuje len vznikanie nových sídel, osídľovanie území dovtedy ľudoprázdnych. Jeho negatívnym rysom bolo pustnutie sídel. O rozsahu tohto javu si vieme urobiť na základe doterajších výskumov len približnú predstavu. Zo sídel, ktoré máme doložené v rokoch 1381—1400 ako jestvujúce, zaniklo do konca stredoveku 323. Z toho počtu pripadá na Abovskú stolicu 6, Bratislavskú 46, Gemerskú 35, Hontiansku 1, Komárňanskú 6, Liptovskú 12, Nitrianskú 20, Novohradske 8, Ostrihomske 2, Spišskú 32, Šarišskú 48, Tekovskú 26, Trenčiansku 21, Turčiansku 3, Turniansku 3, Užskú 9, Zemplínsku 43 sídel a na Zvolenskú stolicu 2 sídla. Pozoruhodné je množstvo zaniknutých sídel v Bratislavskej, Gemerskej, Spišskej, Šarišskej a Zemplínskej stolici. Pravda, skutočný počet zaniknutých sídel bol väčší, lebo poznáme aj také sídla, ktoré vznikli a zanikli v priebehu 15. storočia. Konkrétnejší obraz o procese pustnutia sídel na Slovensku v tomto období dostaneme

až pri podrobnejšom skúmaní zmien v štruktúre osídlenia, a to tak pokiaľ ide o počet zaniknutých sídel ako aj o ich rozložení v čase a priestore.

Aj pre osídlenie na konci stredoveku platí konštatovanie, že sa sústreďovalo prevažne na nížinách a v kotlinách. V osídlení Podunajskej nížiny, Východoslovenskej nížiny a Záhorskej nížiny, pokiaľ ide o množstvo sústredených vidieckych sídel, v porovnaní so stavom v rokoch 1381—1400 nedošlo k väčším zmenám. Pozoruhodné sú zmeny v sieti mestských sídel najmä na Východoslovenskej nížine. Tu k štyrom starším mestečkám pribudli Leles, Oborín, Pavlovce nad Uhom, Sečovce, Sobrance, Trebišov a Zemplín.

V osídlení nízko položených kotlin pozoruhodnejšie zmeny (v pozitívnom zmysle) nastali len v Juhoslovenskej kotline. Pribudli tu viaceré vidiecke sídla a utvorili sa nové mestečká (Dolná Vinica, Gemer a Lučenec).

Kotliny stredného výškového stupňa boli už koncom 14. storočia husto osídlené. Ich osídlenie v rokoch 1511—1530 sa len málo odlišovalo od tohto stavu. Utvorili sa v nich nové mestečká: v Hornádskej kotline Kropachy, v Hornonitrianskej kotline Nitrianske Pravno a Oslany, vo Zvolenskej kotline Poniky.

Pokiaľ ide o vysokopoložené kotliny, pozoruhodnejšie zmeny nastali len v sieti mestských sídel. V Turčianskej kotline k starším mestečkám pribudlo Slovenské Pravno, v Liptovskej kotline Liptovská Sielnica, Liptovská Teplá, Liptovský Trnovec, Okolíčné a Vrbica, v Popradskej kotline Matejovce, Poprad, Spišská Belá, Stráže pod Tatrami, Veľká a Veľký Slavkov. V Horehronskom podolí postúpilo osídlenie až po Bacúch, okrem ktorého pribudli ešte ďalšie dve dediny — Podbrezová a Valaská. Len nepatrne sa zmenilo osídlenie Oravskej kotliny: k trom starším sídlam pribudla Krásna Hôrka a Čimhová.

Osídlenie nižších pohorí v porovnaní so stavom koncom 14. storočia sa vcelku zlepšilo. Pozitívne zmeny sa najvýraznejšie prejavujú na Laboreckej vrchovine, ale sú zreteľné aj na Ondavskej vrchovine, kde sa vyvinulo nové mestečko Kurima. Pokročilo aj osídlenie Javorníkov. Naďalej úplne neosídlené boli Západné Beskydy (oblasť neskoršieho roztrateného osídlenia) a len málo sa zlepšilo osídlenie v Stredných Beskydách.

Vo svetle doterajších výskumov sa osídlenie v rokoch 1511—1530 javí ako najvyvinutejšie v celom stredoveku. Či tomu bolo skutočne tak, to ukáže až výskum osídlenia v 15. storočí. Možno, že sa stredoveký vrchol dosiahol už v 2. polovici 15. storočia, prípadne ešte skôr. Je však pravdepodobné, že predstavuje vrchol osídlenosti Slovenska v 16. storočí. Nasvedčovalo by tomu porovnanie so stavom osídlenia roku 1598. Napriek tomu, že aj po roku 1530 pokračovalo osídľovanie niektorých oblastí Slovenska, najmä slovensko-poľského pohraničia (do roku 1598 sa počet sídel v Oravskej stolici zväčšil o 35, v Šarišskej stolici o 55 a v Zemplínskej stolici o 38), celková bilancia osídlenia koncom 16. storočia je negatívna. V roku 1598 bolo podľa našich výskumov na Slovensku o 201 sídel menej ako v rokoch 1511—1530. Úbytok sídel vykazujú tieto stolice: Abovská (6), Bratislavská (33), Gemerská (62), Hontianska (33), Komárňanská (56), Mošonská (1), Nitrianska (16), Novohradská (64), Ostrihomská (18), Rábska (1), Spišská (20), Tekovská (28), Turčianska (4), Turrianska (1) a Užská (2).⁵⁶ Najviac sídel spustlo v Gemerskej, Komárňanskej a Novohradskej stolici, čo možno vysvetliť tureckým pustošením.

Poznámky

- 1 Macúrek, J.: Valaši v západných Karpatech v 15.—18. storočí. Ostrava 1959, s. 63.
- 2 Ratkoš, P.: Rozvoj valašského ovčiarstva a jeho prírodné podmienky v 14.—17. storočí. In: Nové obzory 26, 1984, s. 143.
- 3 Tamže.
- 4 Macúrek, J.: c. d., s. 53.
- 5 Ratkoš, P.: c. d., s. 138.
- 6 Vlastivedný slovník obcí na Slovensku (ďalej VSO), III, Bratislava 1978, s. 160.
- 7 Ratkoš, P.: c. d., s. 138.
- 8 Beňko, J.: Osídlenie severného Slovenska. Bratislava 1985, s. 266.
- 9 Ratkoš, P.: c. d., s. 138.
- 10 Beňko, J.: c. d., s. 267—268.
- 11 F. Uličný spochybňuje pravdivosť tejto správy poukazom na neopodstatnenosť iných údajov, ktoré uviedol Mikuláš z Perína na odôvodnenie svojho úmyslu založiť v Krížovanoch frančiskánsky kláštor. Osídlenie Šariša v 13.—14. storočí. In: Nové obzory 13, 1971, s. 168—169.
- 12 Nevieme určite povedať, kde sa usídlilo. P. Ratkoš v štúdií Problematika kolonizácie na valašskom práve na území Slovenska, Historické štúdie XXIV, 1980, s. 207 vyslovil názor, že ide najskôr o Ruskú Voľu, prípadne Ruský Kručov. Ale v novšej štúdií Rozvoj valašského ovčiarstva..., s. 138—139 tvrdí, že „zrejme šlo o Kukovú“.
- 13 Ratkoš, P.: Rozvoj valašského ovčiarstva..., s. 139.
- 14 Tamže.
- 15 Chaloupecký, V.: Valaši na Slovensku. Praha 1947, s. 29—30.
- 16 Ratkoš, P.: Rozvoj valašského ovčiarstva..., s. 139.
- 17 Beňko, J.: c. d., s. 232—233.
- 18 Ratkoš, P.: Rozvoj valašského ovčiarstva..., s. 139.
- 19 Tamže.
- 20 Chaloupecký, V.: c. d., s. 31.
- 21 Tamže, s. 22.
- 22 Ratkoš, P.: Rozvoj valašského ovčiarstva..., s. 139—140.
- 23 Chaloupecký, V.: c. d., s. 21.
- 24 VSO I, s. 188, 295.
- 25 Ila, B.: Gömör megye II. Budapest 1944, s. 422.
- 26 VSO I, s. 411.
- 27 VSO II. Bratislava 1977, s. 277, 278, 417, 487, 498.
- 28 VSO III, s. 208.
- 29 VSO II, s. 210, 483.
- 30 Ila, B.: c. d., s. 62.
- 31 VSO I, s. 162, 394.
- 32 VSO III, s. 273.
- 33 Ratkoš, P.: Rozvoj valašského ovčiarstva..., s. 140.
- 34 Tamže, s. 141.
- 35 VSO II, s. 402.
- 36 Slovník obcí Banskobystrického okresu. Banská Bystrica 1968, s. 314.
- 37 VSO III, s. 50.
- 38 Ratkoš, P.: Rozvoj valašského ovčiarstva..., s. 140—141.
- 39 Tamže, s. 142.
- 40 Macúrek, J.: c. d., s. 42—43.
- 41 Maďarský krajinský archív v Budapešti, E 158, portálny súpis Trenčianskej stolice z roku 1532.
- 42 Marsina, R.: K vývoju miest na Slovensku do začiatku 15. stor. In: Historický časopis XXI, 1973, s. 337—365.
- 43 Bácskaí, V.: Magyar mezővárosok a XV. században. Budapest 1965, s. 19.
- 44 Magyar történelmi fogalomgyűjtemény. Eger 1980, s. 601.
- 45 Bácskaí, V.: c. d., s. 35, 36, 40.
- 46 Tamže, s. 63—68.
- 47 Magyar történelmi fogalomgyűjtemény, s. 601.

- 48 Bácskai, V.: c. d., s. 103—104.
 49 Tamže, s. 28—29.
 50 Marsina, R.: c. d., s. 363.
 51 Tamže, s. 363—364.
 52 Tamže, s. 364.
 53 VSO III, s. 120.
 54 Štátny ústredný archív SSR v Bratislave, Hodnoverné miesto bratislavskej kapituly, c. 17, f. l, n. 6.
 55 Marsina, R., Habovštiak, A.: Osídlenie od 2. polovice 10. stor. do r. 1250. In: Atlas Slovenskej socialistickej republiky. Bratislava 1980, s. 110—111.
 56 Zudeš, J.: Osídlenie v roku 1598. In: Atlas SSR, s. 114—115.

Zusammenfassung

Entwicklung der Besiedlung der Slowakei von den Anfängen der walachischen Kolonisation bis zum Ende des Mittelalters

(vorläufige Ergebnisse der Forschungsaufgabe)

Die Studie bringt vorläufige Ergebnisse der Forschungsaufgabe, die im Geographischen Institut der Slowakischen Akademie der Wissenschaften in Bratislava in den Jahren 1981—1985 gelöst wurde. Die Forschung konzentrierte sich auf die Rekonstruktion des Besiedlungszustands in zwei Perioden: in den Jahren 1381—1400 und 1511—1530. Die walachische Kolonisation, die die Struktur des Berggebiets beeinflusste, wurde vom Anfang (14. Jahrhundert) bis zum Ende des Mittelalters verfolgt. Der Autor stellt fest, daß die walachische Kolonisation ziemlich begrenzt war und wesentlich nur die Besiedlung der nördlichen Teile von Gemer, Šariš und Zemplín beeinflusste.

Nach den bisherigen Forschungsergebnissen gab es in den letzten zwei Jahrzehnten des 14. Jahrhunderts in der Slowakei 3580 Siedlungen, davon 106 Städte. Im Vergleich mit der Situation in der Mitte des 13. Jahrhunderts (nach dem Einfall der Tataren) wurde die Siedlungsanzahl verdoppelt. Die Bevölkerung konzentrierte sich vorwiegend in den Tiefebene und Becken; niedrigere Gebirge waren weniger besiedelt. Wie der weitere Besiedlungsverlauf zeigt, wurde in der Slowakei am Ende des 14. Jahrhunderts ein ziemlich hohes Grad der Besiedlungsexintensität erreicht, ohne jedoch ihren Höhepunkt darzustellen.

Bis Ende des Mittelalters vergrößerte sich die Siedlungsanzahl. In den Jahren 1511—1530 werden 3793 Siedlungen in Evidenz gehalten, 187 davon können als Städte klassifiziert werden. Dies zeugt davon, daß die Besiedlungsentwicklung im 15. Jahrhundert im Prinzip positiv war, sowohl im qualitativen als auch quantitativen Sinne. Auch in dieser Periode konzentrierte sich die Bevölkerung vor allem in den Tiefebene und Becken. Die Besiedlung scheint die höchstentwickelte im ganzen Mittelalter zu sein.

